

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHIYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

Yıl: 1964

Cilt: XII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>L'İslam en face du Problème Orient et Occident</i> 1
” ” ” ” ”	: <i>Şark-Garp Problemi karşısında İslâmiyet</i> 21
Hıfzırrahman RAŞİT ÖYMEN	: <i>İslâmiyette Öğretim ve Eğitim hareketleri</i> 35
Doç. Dr. İbrahim AGÂH ÇUBUKÇU	: <i>İhvân As-Safâ ve Ahlâk Görüşüleri</i> 43
” ” ” ” ”	: <i>Mutezile ve Akal Meselesi</i> 51
Osman KESKİOĞLU	: <i>Mûsa Cârullah</i> 63
Prof. Dr. BERNARD LEWIS	: <i>Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti</i> 75
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Bazı İslâm bilginlerinin toplum görüşleri</i> 83
Prof. Dr. Kâmran BİRAND	: <i>Existentialisme Üzerine II</i> 100
Prof. Dr. Zübeyr SİDDİKÎ	: <i>İslâm Hukukunda Hadis'in Yeri Çeviren</i> : Dr. M. Esad KILICER 113
ALY MAZEHERİ	: <i>Müslüman Ortaçağda Eğitim ve Öğretim</i> : Çeviren Asis. Dr. Bahriye ÜÇOK . 119
İbrahim AGÂH ÇUBUKÇU	: <i>Prof. Necatî Lûgal ve Eserleri</i> 129
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Rıfkı Melûl Meriç</i> 135
” ” ” ” ”	: <i>Prof. Dr. Kâmran Birand</i> 139
Prof. M. Tayyib OKIÇ	: <i>Saraybosna Gazi Husrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu</i> 143
” ” ” ” ”	: <i>İslâm Hukukunda Muhakeme Usulüne Dair Bir Eser</i> 153
Doç. Dr. İ. TUNALI	: <i>Felsefenin Işığında Modern Resim I.</i> : <i>Impressionism</i> 155
N. ÖNER	: <i>Abdülkadir Erener</i> 158
Asis. Esat COŞAR	: <i>Behçetü'l-Hadâ'ik'in Yeni Bir Nüshası</i> . 159

İSLÂMİYETTE ÖĞRETİM VE EĞİTİM HAREKETLERİ

II

Hıfzırrahman RAŞİT ÖYMEN

Bundan önceki yazımızda ¹ İslâmiyetin zuhuru ile Kur'an ve hadis bilgilerinin öğrenilmesinde Hicaz bölgesinin (Medine ve Mekke) sarf, nahv, hitâbet ve kelâm sahasında da Kûfe, Basra ve Bağdad'ın; şiir, edebiyat ve sanat alanında Şam bölgesinin öncülüğüne işaret etmiştik. İslâmiyet'in ilk yayılış sahalarındaki bu gelişmeleri halife Mansur ve Harun-er-Reşit tarafından Bağdatta inşa olunan ² ve Me'mun zamanında genişletilen, kısa bir süre içinde Kuzey Afrikada benzerleri görülen Beytül-Hikmeler'in ³ kuruluşu takibetmiş ve bu müesseseler esaslı ilmî faaliyetlere geçiş yolunda bir köprü vazifesini görmüşlerdir.

Beytül-Hikmelerin kuruluş maksadını Dr. Halil Tutah "İlimlerin tedvini ve yabancı felsefe, özellikle Yunan felsefesi ile temasa gelmektir" ⁴ cümlesiyle belirtmiştir. Bu sayede Bağdad'ın ilim merkezliği ve şöhreti de her tarafa yayılmış ve çeşitli bölgelerdeki ilim adamları ve türlü topluluklara mensup öğrenciler Bağdad'ı ilmî bir gelişme ortamı olarak tanımağa ve benimsemeğe başlamışlardır. Daha sonra yani 10. yüzyılda İslâm ansiklopedistleri diyebileceğimiz Ihvân-ı Safâ cemiyetinin bir muhitül-maarif şeklinde meydana getirdikleri ve yaydıkları "Resâil-i Ihvân-ı Safâ" ⁵ neşriyatı ve hemzaman olarak İslâm filozoflarının biri birini takibederek yetişmeye başlamaları İslâmiyet'in ilmî faaliyetler sahasında en parlak devrini meydana getirmiştir.

Bu suretle İslâmiyetten önce mitolojik, nazım ve nesir halindeki şiir tradisyonlarından ibaret kalan veya ata sözleri nev'inden vecizeler ve hikmetler yerine Kur'anın okunması, tefsiri ve şerhi hitabet ve belâgat müessesesini kurmuş, bunu da yukarda işaret ettiğimiz gibi Beytül-Hikmelerle başlayan ansiklopedik bilgileri ilim ve felsefe hareketi tâkibetmiştir. Yani ilk çağlardan bu yana görülen kültür gelişmelerinde olduğu gibi ilim ve felsefe en yüksek mertebeyi teşkil etmiştir. Bu demektir ki artık umumî bir öğretim, ilk öğretim katının üstünde orta ve yüksek öğretim kademelerini kurma ve yayma imkânı hasıl olmuştur. Başlangıçta muayyen çerçevesiyle ve şekilleriyle genişliğine giden yaygın bir öğretime bu defa derinliğine giden bir öğretim muhtevası ilâve edilmiş bulunuyordu ki asıl ilmî öğretim için önemli olanda bu yüksek kata çıkılmış olmaktı. Ve ilim ancak yüksek dallarda meyvalarını verebilirdi. Bu ilmî öğretim seviyesinin belirttiğimiz yollarda hazırlanışına yarayan kuruluşların yarattığı öğretim müesseseleri İslâm dünyasında el-Medaris (medreseler I ve külliyyetler) olmuştur. Lügat mânasıyla mekan ismi olarak ders verilen yer demektir. Bunlar birinci yazımızda ele aldığımız umumî ilkokulun üstünde bilgi veren ve bir nevi ihtisas kazandıran mü-

1 İlahiyet Fakültesi Dergisi, c: XI, 1963. Ankara

2 Prof. H. Z. Ülken, İslâm Akademileri ve Medreseleri, Eğitim Hareketleri, sayı 78.

3 Min Mezahibi Terbiye ve Ta'lim, Dr. A. Bekir Mahmut, Tunus 1963

4 Aynı eser.

5 Resail-i Ihvan-ı Safa, Kahire baskısı 1928 (Muhtelif baskıları vardır)

esseselerdi. Nitekim İslâm ansiklopedistleri de yukarıda adı geçen risaleleri neşrederken bu risâleleri anlamak için mukaddimat-ı ulûmu öğrenmiş olmayı yani en azından bir ilk öğretimden geçmeyi şart koşmuşlar ve bu ilk kademeye yükseliş gibi manalandırmak yerinde olur kanaatindeyiz ki böyle bir kademe öğretim kuruluşları konusunda yüksek öğretim'in sınırlarını teşkil etmekteydi. Selçuklu ve Osmanlı Türkleri devrindeki ilmî öğretim kuruluşlarına da "medrese" adı verildiği gibi İstanbul Dar'ul-Fünûn'unun ilmî disiplin bölümleri de medrese adıyla anılırdı. Örneğin, bugünkü Üniversite Edebiyat Fakültesinin karşılığı, edebiyat medreseleri olarak adlandırılmıştı. Fakülte meclisleri, profesörler kurulu, müderrisler kurulu; profesör, müderris; doçenti de müderris muavini adını taşırlardı. Bu deyimler batıdaki adlarını almaya (1933-1934)'e kadar devam etmiştir. Aslında Dar'ul-Fünûn da bir ilim külliyesi olarak lâtinceden alınan Üniversitas karşılığı demektir. Ve yeni terimler arasındaki Rektör Dekan, fakülte, doçent ve doktora ünvanları ilmî mertebeler, hattâ üniversite mensuplarının kılık kıyafetleri orta çağdaki üniversitelerde kullanılan isimlerden ve şekillerden kalmadır 6

Bu açıklamalara göre de medrese ilk öğretim katından sonra gelen bir nevi yüksek öğretim merhalesi idi. Yani çocukluk yaşından sonraki gençliğin ve daha da yaşlıların devam ettiği uzun süreli bir öğretim örgütü idi. Denebilir ki bugünkü ölçülerle ve biraz da zenginleşen iş bölümü ve meslek eğitimi şekilleriyle ilgili olarak ilk öğretim'in bir kat üstünü teşkil eden müesseseler yani orta, lise ve meslek okulları için ayrı ve üniform bir sistem İslâmiyette olduğu gibi Hıristiyanlıkta da yoktu. Esasen bugünkü orta ve lise seviyesi de medreselerin ve üniversitelerin içinde bir hazırlık bölümü halinde medreselere dahildi. Ortaçağ üniversitelerinde ilk imtihan kademesi bir nevi lise bacheloryası (Bachelorya Artiyum) serbest sanatlar adı verilen bilgi guruplarından ibaretti. Bu haliyle Ortaçağ üniversitelerini bir nevi edebî lise seviyesinde görmek de sebepsiz sayılamaz. Bugünkü dünyada özel bir meslek okulu şeklindeki kuruluşlar ise batıda ve doğuda daha çok endüstrinin ve teknik dünyanın mahsulü olmuştur. Nihayet bu devirlerde meslek formasyonu bugün de küçük el sanatlarında görüldüğü gibi usta, kalfa ve çırak arasındaki öğretim münasebetlerinden ibaret veya loncalara ait hizmetlerdi. Veya babadan geçme ampirik yollarla kazanılan hüner ve marifetlerden ibaretti. Ruhanî meslekler için ise, medreseler buna ait bilgileri ve adabı yermeye ve tanıtmaya göre de teşkilâtlanmış idi. Esasen İslâmiyette de medreseler başlangıçta tamamen dinî muhtevayı esas mihver olarak ele alan müesseselerdi. Şu farkla ki Hıristiyanlık uzun yıllar, manastır ve kilise okullarına bağlı ve dünyadan elini eteğini çeken rahiplerin ve münzevîlerin kapalı çevrelerine ve doğrudan doğruya ruhanî nesilleri yetiştirmeye münhasır kaldığı halde İslâmiyetteki öğretim ve eğitim kuruluşları dünya ile ilgisini kesmiyen ve sadece ruhanî sektörden vazife alacaklarla da takyit edilmeyen, daha hür hatta daha dünyevî bir nitelik arz etmekteydi. Nitekim ilk Batı Üniversitelerinin Rektör ve Dekanlıklarına seçilme şartları arasında evli olmamak ta vardı.

Bu genel ifadelerin içinde medreselerin de kuruldukları şehirler, yerler müderrislerin ilmî kıyafet ve şöretleri yönünden keza kuruluş şekillerinden hattâ Kahire ve Bağdat ekollerinin Şîlik ve Sünnilik gibi radikal ayrılıkları ve mücadeleli rekabetleri gibi durumları önemli hususiyetlerini teşkil eder. Bu arada kendi evinin odasını medrese haline sokan hususi teşebbüsleri de bu durum farklarına katabiliriz. Nasıl ki Ortaçağda batıda İslâm ilmî faaliyetlerinden ve eserlerinden de mülhem olan ilk üniversiteler arasında özel surette inşa edilmiş binaları olmamak yönünden, büyük kiliselere (katedral) sığınmaları bulunduğu gibi, genişçe bir salon dahi olmaması yüzünden birkaç odaya yerleşmiş ve iki müderristen ibaret üniversiteler de görülmüştür. Bu farklı şekilleri İslâm medreselerinin meydana gelişi ve geliş-

me devirlerinde de görmek kabildir. Bu cümleden olarak Bağdatta ilmî hareketlerin merkezliğini yapan ilk beyt'ül-hikmelerin yapıları ve çalışmaları nasıl üstün bir değer taşımışsa, Selçuklu hükümdarlarından Melikşah'ın veziri Nizam'ül-Mülk'ün kurduğu medresetül-Nizâmiyeler, medrese teşkilâtının sistemleştirilmesi ve ihtimamlı bir alâka ile tâkip ve benimsemeleri de İslâmî kuruluşlar hareketinin önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu kuruluşları umursamamak veya eğitim tarihinde kazandığı mevkiyi küçümsemek nev'inden olan gayretlerle bu kuruluşlardan önce de medreselerin örneklerine şahit olunduğunu ileri sürenler olmuştur. Gerçekte Kûfe ve Necif'ül-Eşrefte 403 H. yıllarında, yani nizâmiyelerden yarım asra yakın öncelikle kurulmuş münferit müesseseler bulunduğu gibi, İranda Nizamül-Mülk'ün yetiştiği bölgelerde isimlerini ayrıca belirteceğimiz medreseler de kurulmuştur. Hattâ ilk cami dersleri ilk, orta ve yüksek kademeleri, büyük yaş farkları gösteren öğrenci grupları ve halkaları, Hanefî, Şafî, Malikî, Hanbelî görüş farklarını da açıklayarak verilen dersler, yapılan şerhler ortamında bir nevi medrese bilgilerinin kapsar mahiyette de sayılabilir. Fakat bütün bunların hiç birisi Nizamiye Medreselerinin kuruluşundaki maksat ve mânâyı ifadeye yetmeyeceği gibi devletin ilmî müesseselere sahip olması ve bunların masraflarını üzerine alması ve seçkin ilim adamlarını buralarda toplaması, öğrencilerinin de bakımlı şekilde yetiştirilmesini ana mesele olarak ele almamışlardır. Bu karakterleri yanında Nizamiye Medreselerinin "siyasî ve mezhebî bir yönü olduğuna" da işaret edilmiştir. 7 Arapların Türkler ve Farslarla ihtilatlarının (münasebet artmasından, arapların hoşlanmadığı için arap olmayan Nizamül-Mülk'ün bu yeni medreseleri kurmasından gocunmalar ve birtakım hassasiyetler de belirtilmiştir ki bu durum özellikle Kahire ve Bağdat rekabeti, başka bir ifadeyle Fâtımîlerin Şîî mezhebi doktrinini yaymak için kurdukları müesseselere karşı olmak üzere Sünnîliği tahkim için kurulmuş olduğu telâkkisidir. Sünnî mezhebini benimseyen Selçuklu hükümdarlarının aykırı zihniyetteki hareketlere mukavemet lüzumunu hissetmeleriyle de ilgili olarak mütalaa edilmiştir. Bu cihet nihayet bir siyasî hâkimiyet konularına da temas eden bir ifade taşımaktadır. Ve benzeri hassasiyetler batıda Protestanlığın zuhûrundan sonra Protestanlığı yaymak için girişilen ilmî öğretim alanındaki teşebbüsler ve bunlara karşı Katoliklerin (Cemiyet-i İseviye)' ile birlikte Cezvit okullarını kurmalarında bu yönden bir faktör rolü oynamıştır. Fakat bizzat bu nevi sâikler hâkimiyet iddiaları ve realitelerle ilgili bir davranış tabiatı taşısa bile öğretim ve eğitim bakımından değerlendirilmesi gereken cihet o kuruluşların ilmî gelişmelere olan tesirleri ve bu tesirlerin feyizli sonuçlara ulaşması için takibedilen yolların ileri bir görüş ve tutuşla ilgili bulunması meseledidir.

Nizâmiye medreselerinin kuruluş maksatlarını Selçuklu hükümdarları benimsedikleri Ehl-i Sünnet akidesinin bir nevi ilmî kaleleri gibi bakmaları yanında bu kuruluşlar için hazineyi iflâsa götürecektir masraflar yapıldığı ve bu yüzden Nizamül-Mülk et-Tusî'nin, hükümdar Melikşah'a şikâyet edildiği, Nizamül-Mülk'ün ise Melikşah'ı tatmin için bütün meziyetlerini dile getirdiğini tarih sayfaları arasında ve çok benzerleri olan dedikodular silsilesi içinde görürüz 8. İlk kuruluş'un zorlukları binaları meydana getirme, hocalarını göreve başlatmada da görülmüş, binaların inşaatını titizlikle takip için emin ellere başvurulmuş olduğu halde ilk açılış ve derslere başlanış dahi hâdiseli geçmiştir. "Müderres ve talebelerin ihtiyaçlarını bol miktarda karşılayacak bir bütçesi bulunduğu halde, Âlimlerden birçoğunun Bağdat Nizamiyesinde ders vermektan imtina ettiğini" kitabında nakleden, Dr.A.B. Mahmud Bu cümleden olarak İbn Hallikan'ın Ebû İshak eş-Şirazi'den rivayet ettiğine göre, Nizam'ül-Mülk, medrese binası tamamlanınca Ebû İshak'ın buraya müdür olmasını istemişti. Fakat o bu işi kabul etmemişti. Şâkirtleri onu burada ders vermeye adeta zorladılar. Fakat namaz

7 3. nodaki eser.

8 Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, C. Zeydan C: III.

vakti gelince Ebû İshak eş-Şirazi buradan çıkar ve bir başka yerde namaz kılardı⁹. Bu hadise'ye İbn ul-Esir'e atfen kitabında yer veren A. Şalabî¹⁰ ise, şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: "Yüksek kültürü yaymak ve asrın parlak üstatlarını burada toplamak için kurulan Nizamiye Medresesi, H.449 yılının zilkâde ayında ikmal edilmiş ve burada Şeyh Ebu İshak Şirazî'nin tedrisat yapması kararlaştırılmıştı. Ve halk da ilk dersi dinlemek için toplanmıştı. Şeyh arandıysa da bulunamadı. Bu gecikmenin sebebi karşılaştığı bir adamla olan muhaveredeki sözlere bağlanmıştı. Karşılaştığı insan şeyhe şöyle hitab etmişti: Sen gasbedilmiş bir yerde nasıl ders verirsin? Bu sözün tesiriyle şeyh ders vermekten vazgeçip i'tizar etmiştir. Nihayet güneş yükselip halk onun gelmesinden ümidini kesince, Şeyh Ebu Mansur b. Yusuf Kitab-ı Şamil sahibi olan Ebu Nasr b.Sabbağ'a işaret ederek dediki: "Bu cemaat bir müderris'e muhtaçtır" Bunun üzerine İbni Sabbağ 20 gün kadar ders verdi, fakat Nizam ül-Mülk bu hâdiseyi duyunca Şeyh Ebu İshak eş-Şirazî'nin şüphesini giderdi ve derslerine başladı.

Bu yüzdendir ki burada mezhepler arası allerjiler üzerinde daha fazla durmaya lüzum görmeden Nizamiye medreselerinin 300 yıl boyunca devam eden faaliyetleri ve bunların Atabekler zamanında Suriye, Mısır ve Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Türkleri devrinin medreselerine, hatta batı medreselerine olan intikalleri üzerinde duracağız.

Daha ilk kuruluşta karşılaşılan bu şüphelendirici telkinlere rağmen Nizam ül-Mülk -Ettusî bir devlet ve bir ilim adamı hassasiyeti ile bütün engelleri bertaraf etmiş ve zamanının şöhretlerini Nizamiye medreselerinde toplamağa muvaffak olmuştu. Şeyh Ebû - İshak - Şirazî'den başka Ebû Nasr Essabbâğ, İmam-ı Gazalî'nin hocası İmam-ül Haremeyn Yusuf El-Cüveynî, Ebû Hâmit Gazalî, Bahaeddin bin-Şeddâd, Şeyh Ebû Zekerîya Yahya bin Hatîp Et-Tebrizî ve Ezzevenî, Ebû Talip El-Mübarek bin-i Mübarek bu şöhretlerin belli başlı simaları idiler, Nizamiye medreselerindeki talim heyetinin geniş bir listesi Eğitim Hareketleri dergisinin 78, sayısında İslâm Akademileri ve medreseleri başlığı ile ve Prof. Hilmi Ziya Ülken'in adı ile yayılan makaleye eklenmiştir. Tafsilât için bu kaynağa başvurulabilir. Adlarını verdiğimiz yukarıdaki isimlerden başka Elfirûz-Abâdî gibi derslere (muid)'lik vazî fesi namı altında yardımcılarına ve Ebeyverdi gibi kütüphâne müdürlüğü yapan tanınmış simalar da görülmektedir. Buna göre Bağdatdaki Nizamiye medresesinde Üniversitelerdeki doçentlik görevine benzeyen (Muid) lik müessesesinin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ki mevkî Şeyh'in yanında ve öğrencilerin üstündedir. Müderris derslerini takrir ettikten sonra (Muid) bu dersleri iade ederdi. Hutbe de bir nevi ders takriri demektir. Sabbağ'ın dediğine göre (Muid) ler "ders takriri sırasında talebe ile beraber otururlardı. Ve Şeyh'in yardımcılığını yani asistanlığını yaparlardı. Fakat ders bittikten sonra dersleri öğrencilere izah etmek bakımından vazifeleri önemli idi. Ve dersin güç noktalarını çözmek ve şerh etmek talebeden zekâsı mahdud olanlara yardım etmek vazifeleri vardı¹¹. Bu yardımcılığın V. Hicrî yüz yılda Bağdat Nizamiye medresesinde yer alışı da bu medreselerin ilk Üniversite niteliğini taşıdığını ayrıca belirtmektedir. (Muid) tâbiri Osmanlı Maarifinin Sultaniler ıslahâtı sırasında yabancı dil dersleri yardımcılığı için kullanılmıştı. Fakat çoğu (Muid) ler yabancı dili daha iyi öğrenen Hıristiyan azınlıklar arasında yetiştirdi. Kahiredeki büyük medreselerde de görüldüğü gibi medreselerin kütüphanelerinde müdür veya memur olarak çalışanlara da rastlanmaktadır ki bu kütüphaneler ilimsever halka da açık bulundurulurdu. Hattâ "müderris ve öğrencilerden istinsah yapmak isteyenler için meccanen kağıt, kalem, mürekkep gibi levazım da kütüphanelerin masrafları arasında yer almıştı. Ve her kütüphâ-

9 Min Mezahib-i Terbiye ve Ta'lim. S. 13

10 Tarihi Terbiyet'ül-İslâmiye, ikinci baskı, 1960, Kahire

11 Et-Tarih-i Terbiyet-il -İslâm A, Ahmet Çelebi Kahire. İkinci baskı.

nede gelip gidenlere hizmet eden kayyumlar da bulunurdu ¹². Nizamiye'lerden sonra Şam' da Nuriye medreselerinde Endülüsde ve daha sonraları batı üniversitelerinin gelişme devresinde görüldüğü gibi müderris ve öğrenciler için ikametgâh ve pansiyon ihtiyacını karşılayan teşebbüsler Nizamiye medreselerinin kuruluşunda başta dikkate alınmıştı. Ve öğrenci burslarını karşılayacak büyük vakıf tesisleri de meydana getirilmişti ki böyle bir teşebbüse batı'da ilk defa Sorbonne Üniversitesinde başlanmıştı. Bundan önce Üniversite talebesi kiliselerde barınırlar, ve çok defa gelişi güzel yardımcıları ve gezginci bir hayat geçirirlerdi. Nizamiye medreselerinin öğrenci pansiyonları ise "en güzel köşkerin - kasırların - fevkinde idi." ¹³. Gene İbn-i Cebir'in seyahatnâmesinde verdiği bilgiye göre Bağdadda Nizamiye medresesi dışında 30 dan fazla medrese vardı ki bunların sayısı sonradan daha da artmıştı. Ve Hulagû istilâsında tahribata uğriyanların yerine yenileri yapılmak suretiyle ve Osmanlı hâkimiyeti zamanında da valiler ve kumandanlar tarafından kendi adlarını da taşıyan "Süleymaniyye", "Davûdiyye", vesaire gibi birçok medreseler inşâ edilmişti ¹⁴. Nizam-ül-Mülk'le başlıyan geniş medrese vakıfları Suriye ve Mısır'da Nureddin-i Zengî ve Selahaddin-i Eyyübî tarafından da artırılmış ve hükümdardan başka vezir ve ümerâ, hatta aileleri, Lala ve cariyelerden ve halktan vakti hali yerinde olanlar arasından vakıflar şekliyle medreselerin inşâsına, idâmesine ve bakımına yatırımlar yapılmıştır. Bu yoldaki alâka ve gayretler Anadolu Selçuklu devletinde olduğu gibi Osmanlı imparatorluğu devrinde de büyük bağışlarda bulunulmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in bir Üniversite seviyesinde kurduğu Fatih Külliyesi'ne ait vakıflar o zamanki İstanbul'un en kıymetli yerlerinde inşâ olunan hanlar, hamamlar ve dükkânlar'la donatılmıştı. ¹⁵

Bu yazıda daha çok ilk kademe olan ve geçen yazımızda etraflı şekilde ele alınan "El Küttâp" ların üstünde bir öğretim kademesi olarak medreselerin fonksiyonunu ele almış ve bunların devlet hazinesinden desteklenen birer kuruluş olarak gelişme seviyesini belirten Nizamiye medreseleri üzerinde durulmuştur.

Bağdad Nizamiye medresesinden sonra Nizam-el Mülk'ün bu ilmî öğretim hareketini takip edenler arasında Şam'da kurduğu yüksek medreselerle, Nureddin-i Zengî de birçok ilmî merkezlerin kurucusu olarak anılmaya değer ki İbn-i Zübeyr "6. Hicrî yüz yılda Nuriyet-ül Kübrâ" için "dünyanın en parlak müesseselerinden biri idi." demiştir. Burası da tedrisden başka Nizamiye'lerde görüldüğü gibi ikâmetgâh ihtiyaçlarını karşılayacak müştemilâta sahipti. Nureddin-i Zengî tarafından 563 Hicrî yılında kurulmuş ve 1500 metre kare bir saha üzerine inşâ olunmuştu. Ve giriş avlusundaki geniş havuzunun etrafı da ağaçlarla tezyîn edilmişti. Ve ikinci kapıdan evvelki dış kapı üstünde tarihî kuruluşu da gösteren bir kitâbe de vardı. Nureddin'in mezarı da bu kemerli kapının içindeki medhalledir. Giriş holünün sağ tarafında ayrı bir merdivenle de öğretmenlerin özel ikâmetgâhlarının bulunduğu kata çıkılırdı ¹⁶.

Ayrıca öğretmenlerin dinlenme odaları ve öğrencilerin ayrı merdivenlerden işledikleri odaları vardı. Gene mutbak, kiler, yemek odaları, bekçi ve hademeler için de yerler ayrılmıştı. Nuriyet-ül-Kübrâ, Hanefî mezhebine göre bir nevi hukuk fakültesinden başka Nuriye hastahanesi ile ilişkili bir tıp şubesi de vardı.

12 Min-Mezahib-i El-Terbiye ve El-Tâlim. Dr. Ahmet Bekir Mahmut 1963.

13 No: 11 deki eser.

14 Tarih-11- Talim-fi Irak fi Ahdül Osmanî. Abdurrezzak El-Heyûli 1959. Bu eserde 1750 den sonra Osmanlı ve Türkiye zamanında açılmış bütün medreseler yüksek okullar ve lise, öğretmen okulları yer almıştır. H. R. Ö.

15 Tedrisat-ı iptidaiyye mecmuası. M. Cevdet. İstanbul

16 Tarih-El-Terbiyet-ül İslâm. Ahmet Şalebi. İkinci baskı. Kahire

Görülüyor ki ilk üniversite kuruluşuna tekabül eden, Bağdat Nizamiye Medresesinde ve bunu takiben Şam'daki Nuriyet ül-Kübra'da hocaların ve öğrencilerin rahat çalışabilmelerini sağlamak için, hoca ve öğrenci meskenleri de inşa edilmişti. Yani bugünkü yüksek öğrenci sitelerinin ilk örnekleri daha o zaman meydana getirilmişti. Ortaçağ batı üniversitelerinde böyle bir tesisin düşünülmesi ise ilk defa "Collegium Sorbonicum" adıyla 1257 M. yılında Sorbon'da Robert de Sorbon tarafından bakolorya imtihanı verip Magister Artium derecesini kazanan ilâhiyat öğrencileri için vakıf blok evler halinde yaptırılmıştı. ¹⁷

Hoca ve öğrenci meskenleriyle üniversite sitesine başlangıç olan teşebbüslerde olduğu gibi, asıl üniversitelerin kuruluşunda da Nizamiye Medresesi hesabına en azından 1-2 yüz yıl gibi bir zaman aşımı kaydedilmek lâzımdır. Hoca Nizam ül-Mülk'ün (459 H.) 1066 M. de Bağdatta "Akademi Medresetün fi Medinet üs-Selâm" "Evveli beyt vazia li-ilmî fi bilâd-il-İslâm" ¹⁸ tavsifiyle kurulan bu ilim müesseselerinde dinî bilimlerden ve İslâm hukukundan başka hitabet, mantık, felsefe, hesap, hendese, müsellesat, tıp ve cerrahî, yani müsbet bilimler de okutulmakta idi. ¹⁹ Dr. Mahmut Bekir, bu konuda riyaziye ve müsbet ilimlerin okutulduğuna dair elde belgeler bulunmadığına "Min Mezahibi't-Terbiye ve't-Ta'lim" adlı küçük kitabında işaret etmekte ise de bu daha çok bütün nizamiye medreselerini kastederek ifade edilmiş olmalıdır. Tahran Üniversitesi Profesörü Dr. İsa Sadık'ın Kültür Tarihi adlı eserinde ise bu cihet sarahatla belirtilmiştir. Ayrıca İmam Gazâli'nin Nizamiye Medresesinde 4 yıl boyunca ahlâk, felsefe, mantık ve kelam dersleri verdiği, eğitim meseleleri ve müsbet ilimlere de temas eden derslerine ve münazaralarına yer verilecek, hususiyle Farabî (874-950), İbni Sina (980-1037) de yaşadıkları, yani müsbet ilimlere ve tıbbı da temas eden eserlerini verdiklerine ve düşüncelerini yazdıklarına göre Nizamiye Medreseleri'nin bu hareketlerin dışında kalması da hatıra gelmez.

Nizamiye Medresesinden sonra (630-631) 1231 M. yılında halife el-Mustansır Billâh'ın kurduğu Mustansariye Medresesi de 4 ayrı ehl-i sünnet mezhebinin hukuk görüşüne yer vermesi ve kimya dersleri için de bir hocanın burada vazife almış bulunması bu kuruluşunda hukuk ve fen bölümlerini ihtiva ettiği kanısını kuvvetlendirmektedir. Her iki medrese üçyüz yıldan fazla bir faaliyet devresi yaşamış ve Hulâgu'nun Bağdad'ı zapt ve tahribi sırasında yıkılmış ise de bilâhare bunların yerine Osmanlı Padişahları devrinde Süleymaniye Medresesi inşâ ettirilmiş ve Mustansariye de Irak müstakil bir devlet olduktan sonra restore edilmiştir. ²⁰

Mustansariye ile hemzaman olarak, yani aynı yüzyıl içinde Divrik'de (1225), Konya ve Sivasta Sırçalı (1242), Karatay (1251), İnce Minareli (1275), Sivasta Gök Medrese ve üç medresen'in 1275 de Selçuklular tarafından kurulmuş olduğu görülür. I yüzyıl sonra da Osmanlı Türkleri tarafından İznik, Bursa ve Edirne Medreseleri ve Dar-ül Hadîsleri kurulmuştur ki İstanbul'un fethini müteakip kurulan Fatih Külliyesi ondan önceki Konstantin Akademisinin de ilerisinde bir ilmî varlık göstermiş ve müteakiben Süleymaniye Külliyesiyle bir arada tıp şubelerini de ihtiva eden bölümleriyle Osmanlı devrinin ilk üniversitelerini teşkil etmişlerdir.

Bu suretle Bizans'ın doğuya yayılışına set çeken Selçuklu hükümdarı Alp Aslan'ın Malazgirtteki parlak zaferini ilim yolundaki yeni kuruluşlarıyla sağlayan veziri Nizam'ül-Mülk'ün öğretim ve eğitim sahasındaki hamleleri takibetmiştir ki eski Doğu Roma İmparatorluğunun

17 Prof. Dr. Fr. Toischer, Geschite der Pädagogique s. 39

18 Tarih-i Terbiyeti fi'l Irak, Abdurrezzak el-Heyuli

19 Tarih-i Ferheng-i İran, Dr. İsa Sadık, İntişarat-ı Danişgâh 436 çap Tahran s. 62

20 Prof. H. Ülken, Eğitim Hareketleri Dergisi, s. ayı: 78

merkezinde Fatih adını taşıyan külliye de Nizamiye ile başlıyan kuruluşların bu yeni İslâm merkezinde yükselen bir âbidesi olmuştur. Ayrıca bu merkezler doğu ve batı arasındaki ilmî hareketlere de tesir etmiştir.

Nizamiye Medreselerinden önce Nişabur'da ve İslâmdan önce de Nasturi rahipleri tabiplerinin Urfa ve Harran'dan sonra Nusaybin'de Bizansla olan muharebelerin dalgalı seyrine uyarak İran'ın güneyinde Çundi-Şapur'a sığınıp orada Helleneizm'i yaymaları bu fikrî ve ilmî mübadelesinde dikkate değer bir nokta teşkil eder. Selçuklu Melikşah'ın zamanında kurulan "Nizamiye" medreselerinin kuruluşundan da önce Hasan Basrî'nin Sicistanda bir mescit inşâ edip ders verdiği, keza H. 94 yılında Kuteybe b. Müslim, burada bir cami yapıp ders verildiği Mahmut Gaznevî'nin kardeşi Sevük Tekin (389)'da tarafından Medrese-i Saidiye ve ayrıca Beyhakiye Medresesinin kurulmuş olduğu görülmektedir. ²¹ Keza Kahirede ve Necef ül-Eşref'te yani Kûfede de 5. yüzyılın başında önemli Şia medreseleri vardı.

Bu bilgiler eski Helen, Türk, İran ve İslâm kaynaşmalarına tesirleri oldukları kadar, İslâmiyetin zuhurundan sonra, türlü iklim ve çevrelere yayıldıkça daha da hareketli bir hal aldığı göstermektedir. Ancak Medrese't ün-Nizamiye'lerden önceki kuruluşların hemen hepsi münferit müesseselerdir. Nizamiye Medreselerinin kuruluşu ise bir devir açan ve yüksek öğretim kademesini sistemleştiren yeni bir harekettir. Her tarafa sardırılışı, hocaların güzide ilim adamları oluşu, öğrenci hayatını burslarla idame edişi, müsbet ilimlere de yer vermesi ve hükümetin bu uğurda büyük masraflara katlanmayı göze alması ile öteki münferit kurumlardan ayrılır. Bu sebeplerdir ki hemen bütün eğitim tarihleri Nizamiye Medreselerini yeni kuruluşların başlangıcı saydıkları kadar, ileriye tesiri, hatta batı üniversitelerinin Endülüsteeki örneklerinden ilham alarak kuruluşu üzerine dolayısıyla tesirine işaret etmekten geri duramamışlardır. El-Subkî'ye göre Nizam ül-Mülk'ün bu medreseleri başlangıç'ta Bağdat, Belh, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amul, Mev il gibi önemli merkezlerde kurulmuştur. Ayrıca bu hareketle bir arada Irak ve Horasan'ın her tarafında yeni okullar kurulur. ²²

Hattâ Ebu Shamag'a göre, nüfusu yukarıdaki şehirlere nazaran çok az olan Cezire-i İbni Ömer'de bile bir nizamiye medresesi kurulmuş ve bu müesseselerin şöhreti her tarafa yayılmıştı. ²³ Nizamiye medreseleri ilim hareketi kadar kültür politikası bakımından Şiîliğe karşı açılan mücadelede önemli bir rol oynamışlardır. Bu sayede Selçuklulardan önce Büveyhîler tarafından beslenen Şiî fikirleri, eskisi gibi yayılma fırsatını bulamamıştır. Sünnilik Selçuklu hükümdarların iktidara gelmesiyle beraber, veziri Nizam ül-Mülk'ün projelerinin tatbikata geçirilmesiyle bir arada geliştirilmiştir. Böylece Mısırdaki Fatımîlerin karşı propagandalarına da bir set çekilmiştir. Bu hareketi Şamda Atabeklerden Nur ad-Dinî Zengi (H.541) nin başa geçmesiyle benzeri kuruluşlar, "Nuriye"ler adıyla Şam ve Halepte kurulmuş ve Nuriyet ül-Kübrada ayrıca bir tıp şubesi açılmış ve bu ilmî kalkınma hareketi Eyyûbîler devrinde Mısırdaki Salâhiyyeler, Selahuddîn-i Eyyubiye izafe edilen isimlerle hükümdar adını taşıyan benzerleri kurulmuştur. Memluklar da bu sahada Mısır ve Suriyede büyük bir gayret sarfetmişlerdir. ²⁴ Bunların bir listesini ayrıca vereceğiz. Bu kuruluşlara tekaddüm

21 C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, C. III s. 396; Encyclopedia Brit. Al-Me'mun. İbni Halhikan 482 C. II ve Suyuti 185 C. II ye atfen

22 Ahmet Shalaby, Tabakat us Sahafî, History of Muslim Education, s. 58 Beyrut 1954

23 Al- Ravdatein I. s. 25 A. Shalaby'nin aynı eserinden

24 Aynı eser, s. 58

eden büyük bir tercüme faaliyetinin yarattığı ilmî ve fikrî kaynaşmalar, Farabî, İbni Sina ve Gazalî gibi yetişmesi ve İhvan-ı Safâcılar'ın hazırladıkları tasnifli bilgilerin (ansiklopedik bilgilerin), Fisagorcuların, Eflatunun ve Aristo'nun fikirleriyle İslâm düşüncesini kaynaştırma hareketini de ilmî kuruluşların hazırlık ortamına tesiri olmuştur ki, ileride İhvan-ı Safâ hareketlerinden ve eğitim konusundaki görüşlerinden, ayrıca medreselerin öğretim konuları ile tarzlarından ve metotlarından bahsolunacaktır.